

УДК 159.9+316.6

Філоненко Л.А.

МОТИВИ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ДЕВІАНТІВ

Філоненко Л.А. Мотиви асоціальної поведінки підлітків-девіантів. У статті висвітлено проблему адаптації підлітків до сучасного соціокультурного середовища. Зокрема вказано, що поведінка підлітків, що відхиляється від соціальної норми та має ознаки девіантності, вимагає до себе інтегрального підходу з урахуванням психологічних, соціальних та особистісних факторів.

Розглянуто загальнонаукові підходи до опису мотиваційної сфери особистості. Проаналізовано низку поведінкових стереотипних реакцій, що властиві підліткам, які вчиняють асоціальні та антигромадські вчинки.

Виявлено особливості мотивів підлітків-девіантів, що провокують їх до асоціальної поведінки. Це, зокрема, бажання отримати підтримку, схвалення, позитивні емоційні переживання та уникнути осуду, особливо групового, вираженого гніву, фізичного покарання, погроз у відповідному середовищі; завищені претензії до діяльності й поведінки підлітка, зайві обмеження або гіперопіка, неповага до інтересів підлітка з боку дорослих та оточення; обмеження або відсутність можливості міжособистісного спілкування у відповідному середовищі (сім'я, школа тощо).

Обґрунтовано необхідність проходження етапу ресоціалізації для підлітків-девіантів та умови ефективності цього процесу.

Ключові слова: *підліток-девіант, мотив, соціальна дезадаптація, асоціальна поведінка, ресоціалізація.*

Філоненко Л.А. Мотивы асоциального поведения девиантов. *В статье освещена проблема адаптации подростков к современной социокультурной среде. В частности показано, что поведение подростков отклоняющегося от социальной нормы и имеет признаки агрессивности, требует к себе интегрального подхода с учетом психологических, социальных и личностных факторов.*

Рассмотрены общенаучные подходы к описанию мотивационной сферы личности. Проанализированы ряд поведенческих стереотипных реакций, свойственных подросткам, совершающих асоциальные и антиобщественные поступки.

Выявлены особенности мотивов подростков-девиантов, провоцирующие их к асоциальному поведению. Это, в частности, желание получить поддержку, одобрение, положительные эмоциональные переживания и избежать осуждения, особенно группового, выраженного гнева, физического наказания, угроз в соответствующей среде; завышенные претензии к деятельности и поведению подростка, лишние ограничения или гиперопека, неуважение к интересам подростка со стороны взрослых и окружения; ограничение или отсутствие возможности межличностного общения в соответствующей среде (семья, школа и т.д.).

Обоснована необходимость прохождения этапа ресоциализации для подростков-девиантов и условия эффективности этого процесса.

***Ключевые слова:** подросток-девиант, мотив, социальная дезадаптация, асоциальное поведение, ресоциализация.*

Актуальність дослідження. Багатогранність соціальних проблем сучасного суспільства призводить до дестабілізації життя особистості, знижуючи її здатність до адаптації в нових умовах та обмежуючи можливість повноцінної життєдіяльності. Особливої значущості набули проблеми психологічної перебудови і переосмислення системи цінностей та ідеалів, відновлення справжніх загальнолюдських цінностей і формування соціально значущих, соціально спрямованих якостей підростаючої особистості для здійснення інноваційних та революційних реформ у різних галузях науки і практики. Є очевидним, що життєвий досвід підлітків, їх домінуючі потреби, цінності й норми поведінки набули змін. Тому на сьогодні актуальним постає дослідження проблеми соціально спрямованої мотивації підлітків із девіантною поведінкою, оскільки це громадяни нашого суспільства, які будуть продовжувати розбудову демократії в країні для її подальшого

європейського розвитку. Не зважаючи на високий інтерес до мотивації соціальної поведінки представників різних наук, тема залишається недостатньо вивченою, актуальною, оскільки динамічними є соціальне життя і розвиток суспільства та науки.

Аналіз досліджень та публікацій у цьому напрямку. До проблеми вивчення поведінки особистості, її потреб і мотивів вчені зверталися у різних контекстах, зокрема: генези і функціональної обумовленості (Л. Божович, М. Лісіна, С. Максименко, С. Москвичов); ієрархії мотивів і мотивації (А. Леонтьєв); диспозиції потреб особистості та регуляції поведінки (В. Ядов); розвитку мотиву і мотивації досягнення успіху, їх позитивного підкріплення (Х. Хекхаузен, Д. Маккелланд, Дж. Аткинсон, К. Левін), генези потреби «бути особистістю» (А. Петровський, В. Петровський); структури мотивації (С. Занюк), структури мотивів соціальної поведінки (І. Алтуніна); походження мотивації влади з комплексу неповноцінності (А. Адлер); ситуаційних детермінант поведінки, раціонально обумовлених вчинків, поведінкових реакцій (Г. Олпорт); механізмів виникнення нових мотивів і мотивацій через оперантне наочіння (Б. Скіннер) та ін.

Мета статті: виявити особливості мотивів підлітків-девіантів, що провокують їх до асоціальної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Найважливіший фактор, що визначає мотивацію людини, особливо на завершальному етапі її розвитку — пізнавальна активність суб'єкта по осмисленню життя й переслідуваних в ній цілей. Створювана навколо людини тотальна мотиваційна атмосфера безпосередньо впливає на розвиток потреб лише в перші періоди життя; в подальшому її впливи аналізуються і виважуються активним, поступово набуваючи озброєння інтелектом і досвідом суб'єкта, що здатен протистояти одним впливам і надавати перевагу, шукати інші. Спонуки, що вже склалися, також зазвичай піддаються інтелектуальній перевірці на предмет того, чи не виявиться їх реалізація в кінцевому підсумку аморальною, чи не обернеться втратами тощо. Основний напрям активності суб'єкта по лінії мотиваційного самовизначення полягає в інтеграції, внутрішньому узгодженні мотиваційної

сфери, усуненні в ній протиріч, а також перевірі можливості і доцільності життєвих цілей, що формуються. Тільки мотиваційні утворення, які пройшли таку перевірку і санкціоновані суб'єктом, стають справжніми, активно досяжними мотивами особистості.

Санкціоновані суб'єктом мотиви автоматично спонукуваної переваги перед іншими складовими мотивації не отримують; в ній зазвичай зберігаються підстави для спокус, пороків, слабкостей, підкоренню чужій волі чи випадковим обставинам. Тим не менше вони виділяються серед інших мотиваційних утворень як щось, чому надається перевага і мимовільно підтримувані суб'єктом. Значну частину його вольової активності складають саме намагання змінити співвідношення сил в мотиваційному полі в перевагу санкціонованій мотивації, забезпечити її домінування над конкуруючими й відволікаючими спонуками.

Ряд особливостей мотивів пояснюється їх особливим походженням, пов'язаним із польовим виявленням мотивації у образі майбутнього життя людини. Потреби, що сформувалися, забарвлюють найрізноманітніші умови, об'єкти і цілі тієї частини «образу світу», яка містить уявлення про майбутнє, утворюючи особливе мотиваційне поле життєвої перспективи зі своїми привабливими й відштовхуючими акцентами, валентностями, бар'єрами, протиріччями. Подібно до того як поведінка в деякий момент визначається взаємодією складових мотиваційного поля в образі теперішнього, так і плани людини на майбутнє визначаються взаємодією таких самих складових в полі життєвої перспективи, звичайно при активній участі суб'єкта, який намагається по мірі можливості все передбачити, зважити, врахувати. Спосіб, програма і конкретні цілі життя, які оцінюються ним як оптимально задовольняючі потреби і в відношенні до яких приймається намір до досягнення, — це і є система мотивів особистості. Прихований ефект набуття ціллю в результаті прийняття наміру особливого статусу, пов'язаного із формуванням в мотиваційній сфері «напруженої системи», що нагадує про себе, пояснюється, можливо, переключенням на ціль специфічної его-мотивації.

Із такого уявлення про походження мотивів слідує, що вони мають поліпотребовий характер. Являючись функцією цілісного мотиваційного поля, мотиви формуються під впливом цілої низки взаємодіючих і вже первісно переплєтених потреб, хоча й можуть різнитися переважаючим вкладом в цей процес деяких із них. Крім того, оскільки життєві плани мають різний ступінь деталізації, мотиви (як і інші мотиваційні утворення) розрізняються мірою конкретності-узагальненості. Твердий намір «не прожити життя намарно» є мотивом уже тоді, коли людина, не знаходячи підходящих умов для його досягнення, активно їх шукає. В процесі поступової конкретизації узагальнених мотивів відбувається подальше переплєтєння потреб, оскільки в конкретних мотивах можуть віднайти своє втілення низка більш узагальнених.

Конкретні мотиви в результаті активності суб'єкта із складання програми їх досягнення, тобто їх «когнітивної розробки» (Ж. Р. Нюттен) стосовно умов, етапів, проміжних цілей майбутньої діяльності, набувають риси мотиваційної системи. Справа в тому, що найбільш важливі моменти програми набувають в результаті емоційного переключення відносно автономного мотиваційного значення, так що загалом мотив починає проявлятися як комплекс взаємопов'язаних мотиваційних відношень. Звичайно, що по мірі виконання діяльності реально спонукуюча її мотиваційна система набуває змін. Так, людина може підвищено й навіть ірраціонально боятися повторення помилки, через яку один раз зірвались її важливі плани, така боязнь здатна увійти в склад мотиваційної системи, визначаючи діяльність спільно із ціллю, що досягається – дії стають більш обережними тощо.

Санкціонованість особистісних мотивів може мати умовний характер, пов'язуючи життєві цілі з тими чи іншими обставинами, незрозумілими в даний момент (якщо вдасться переконати колег, отримати допомогу тощо). Такого роду умовні мотиви складають частину потенційної мотивації — найважливішої характеристики мотиваційної сфери, що визначає варіанти життя людини при зміні її умов. В широкому сенсі до потенційної мотивації відносяться практично всі складові мотиваційного поля, оскільки при

специфічному збігові обставин вони можуть спонукати вчинки людини або вплинути на них.

В заключення узагальненого опису мотиваційної сфери особистості необхідно підкреслити, що вона знаходиться в постійному русі і розвитку в онтогенезі. Відбувається постійне доопредмечування й переопредмечування базових потреб, які під впливом опосередковуючого їх досвіду й спеціальних виховних впливів розгортаються в складну, мінливу й взаємодіючу організацію мотиваційних систем. В ситуативному розвитку мотивації відбувається постійне розгортання в динамічне суб'єктивне мотиваційне поле породжене цими системами оцінок і спонукань. В розвитку мотивації особистість знаходиться в постійному пошукові оптимальних рішень, якщо не стратегічних, то тактичних, в мотиваційному полі майбутнього. Її рішення формують мотиваційні системи, які в мотиваційному полі теперішнього безпосереднім спонуканням протиставляють особливий прошарок мотивації повинності. Спрямованість поведінки особистості в кожен момент визначається балансом сил, що встановлюються в цій рухомій системі.

Поведінка підлітків, що відхиляється від соціальної норми та має ознаки девіантності, вимагає до себе інтегрального підходу з урахуванням психологічних, соціальних та особистісних факторів. Очевидно, що в підлітковому середовищі не втратили сили такі цінності, як пізнання і праця, громадянська і професійна кар'єра, прагнення до справедливості, свободи і щастя, спираючись на які можна формувати і прищеплювати соціально схвалювані зразки поведінки. Отже, поведінкова компонента, що виражається в дисциплінованій поведінці, складається в рамках соціально орієнтованої, соціально схвалюваної, соціально визнаної діяльності та в процесі спілкування з однолітками і дорослими.

Провокувати чи стимулювати девіантну поведінку можуть соціально-економічні умови, сімейно-побутові відносини, соціально-культурне оточення і, звичайно ж, міжособистісні стосунки і спілкування людей, а також неправильні дії дорослих стосовно підлітків: батьків, педагогів, які виявляють

непослідовність у вимогах та зловживають своїми можливостями застосовувати санкції покарання і заохочення.

Ціннісно-нормативні уявлення, тобто уявлення про правові, етичні норми та цінності, що виконують функцію внутрішніх поведінкових регуляторів, включають когнітивні знання, афективні відносини і вольові поведінкові компоненти.

Через вікові особливості підлітки ще досить сприйнятливі до зовнішніх впливів. А. І. Міллер вказує, що «особистість підлітка – ще глибоко не зріла, багато в чому дисгармонійна. Моральна свідомість допоки відірвана від реальності; образ світу, тобто уявлення про людські взаємини, оцінки своїх і чужих вчинків тощо, неспіврозмірні дійсним відносинам людей, справжнім їх оцінкам» [4, с.50].

Так, Алексеєнко Т.Ф. при розгляді мотивації соціальної поведінки та механізмів її формування у якості основних мотивів соціальної поведінки виокремлює:

- *мотив досягнення людини* (він реалізується в активних прагненнях до високих результатів своєї діяльності, професійної успішності, високого життєвого комфорту, духовного вдосконалення, переваг над іншими тощо). Його розвитку сприяє здатність особистості пов'язувати досягнуті результати з цілеспрямованими діями і затраченими зусиллями, інтелектуальний рівень;
- *мотив аффіліації* (розкривається на рівні встановлення, підтримки, збереження гарних людських стосунків з іншими, в першу чергу з референтної групи, усвідомлення їх цінності);
- *мотив влади* (формується, як правило, на основі комплексів неповноцінності чи завищеної самооцінки людини. Реалізується в різних видах поведінки, спрямованої на контроль над іншими людьми, їх залякування, примус, маніпулювання їхньою свідомістю, шантаж)[1].

Підліток часто має судження за принципом "все або нічого", його внутрішній погляд має контрастний характер, що не помічає напівтонів і перехідних ступенів. При всьому прагненні до самості і дорослості, при всій

зовнішній впертості підліток нерідко сам не знає, чого хоче, яких конкретних життєвих і моральних цілей він хотів би досягти.

Асоціальність особистості, як правило, формується як відповідь на важкопереборні життєві колізії. При цьому асоціальна і протиправна поведінка особистості може бути обумовлена дефектами на якомусь із рівнів системи внутрішньої регуляції – когнітивному, емоційно-вольовому, поведінковому. Перш за все це може виражатися у формуванні негативних, антигромадських ціннісних орієнтацій і асоціальних установок, у формуванні криміногенної протиправної спрямованості особистості.

Як приклад, надамо характеристику низці поведінкових стереотипів, що властиві підліткам, які вчиняють асоціальні та антигромадські вчинки:

- реакція опозиції (постійне усвідомлення підлітком своєї невідповідності вимогам соціального середовища викликає надлом особистості та її внутрішній протест проти цих вимог, поступово зменшується потреба підлітка відповідати цим вимогам, зароджується прагнення протистояти ворожому для нього середовищі - проявляється в утечах із дому, в прогулах тощо);
- реакція імітації (проявляється в наслідуванні певної особи, героя фільму як із асоціальною, так і антисоціальною поведінкою);
- реакція негативної імітації (поведінка, яка спеціально протиставляється нормі або моделі; якщо модель негативна, то ця реакція є позитивною);
- реакція компенсації (невдачі в одній галузі підкреслюються успіхами в іншій);
- реакція гіперкомпенсації (велике бажання успіху в найважчій для індивіда галузі діяльності);
- реакція емансипації (намагання звільнитися від нав'язливої опіки старших, самоутвердитися; крайня форма прояву — нігілізм, заперечення стандартів, загально визнаних цінностей, норм, закону тощо);
- реакція групування (об'єднання в групи однолітків, які різняться територіальною спільністю, примітивною символікою тощо);

– реакція захоплення (проявляється в численних підліткових захопленнях музикою, спортом, колекціонуванням тощо).

Отже, мотивами асоціальної поведінки підлітків, на нашу думку, є, в першу чергу, бажання отримати підтримку, схвалення, позитивні емоційні переживання та уникнути осуду (особливо групового), вираженого гніву, фізичного покарання, погроз у відповідному середовищі; по-друге, завищені претензії до діяльності й поведінки підлітка, зайві обмеження (гіперопіка), неповага до інтересів підлітка з боку дорослих та оточення; по-третє, обмеження або відсутність можливості міжособистісного спілкування у відповідному середовищі (сім'я, школа тощо).

Там, де немає якогось мінімально допустимого рівня соціалізації, особистість опиняється в стані соціальної дезадаптації, і виникає як необхідність процес її ресоціалізації. Головна ідея, закладена в процесі ресоціалізації, полягає у відновленні соціальної адекватності підлітка-девіанта, виведення його на той рівень розвитку, який дозволить йому стати повноправним членом суспільства, що здатен жити серед людей, зберігати й розвивати свою індивідуальність.

До тих підлітків, які потрапили на антисуспільний шлях, суспільство через інституції соціалізації, органи соціального контролю здійснює ресоціалізацію (у школі, у родині, трудовому колективі, виправних закладах тощо), тобто відновлення раніше порушених якостей особистості, необхідних їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

Для ефективності цього процесу необхідно створення особливого середовища, здатного забезпечити підлітку психолого-педагогічну підтримку, надавати позитивний вплив на наявні особистісні деформації, що сприятиме отриманню позитивного досвіду і формуванню соціально-позитивних стереотипів поведінки. Потенціалом для цього має стати активність самого підлітка.

Основними домінантами, які складають і формують реабілітаційне середовище, є:

– позитивний морально-психологічний клімат, що передбачає здорові і позитивні стосунки між підлітками, а також між підлітками і дорослими;

- відсутність у підлітковому середовищі кримінальної субкультури і форм її проявів;
- психологічна комфортність підлітка у навчально-виховному процесі;
- різнобічна позитивна соціально цінна діяльність, у організації якої враховуються вікові особливості кожного підлітка, його стан здоров'я, розвиток і природні нахили.

Формування у підлітка-девіанта мотивації до змін, передбачає дотримання ряду положень, а саме :

- мотивація до змін має виходити від самої особистості, а не ззовні;
- агресивне переконання є неефективним у процесі розв'язання сумнівів і протиріч, що виникають у особи з проблемною поведінкою;
- особа має усвідомлювати наявність протиріч у своєму ставленні до проблеми;
- готовність до змін не виникає сама собою, а є результатом особистісних переживань;
- партнерські стосунки можуть допомогти особистості досягти бажаних змін тощо.

Висновки. Багатогранність соціальних проблем сучасного суспільства призводить до дестабілізації життя особистості, знижуючи її здатність до адаптації в нових умовах та обмежуючи можливість повноцінної життєдіяльності. Особливої значущості набули проблеми психологічної перебудови і переосмислення системи цінностей та ідеалів, відновлення справжніх загальнолюдських цінностей і формування соціально значущих, соціально спрямованих якостей підростаючої особистості для здійснення інноваційних та революційних реформ у різних галузях науки і практики.

Мотивами асоціальної поведінки підлітків є, в першу чергу, бажання отримати підтримку, схвалення, позитивні емоційні переживання та уникнути осуду (особливо групового), вираженого гніву, фізичного покарання, погроз у відповідному середовищі; по-друге, завищені претензії до діяльності й поведінки підлітка, зайві обмеження (гіперопіка), неповага до інтересів підлітка з боку дорослих та оточення; по-третє, обмеження або відсутність

можливості міжособистісного спілкування у відповідному середовищі (сім'я, школа тощо).

Підліткові-девіанту необхідне проходження етапу ресоціалізації особистості, що пов'язаний, перш за все, із ціннісною переорієнтацією, формуванням позитивної самооцінки, формуванням механізму соціально-позитивного цілепокладання, відпрацюванням у особистості стійких стереотипів соціально-позитивної поведінки.

Для ефективності цього процесу необхідно створення особливого середовища, здатного забезпечити підлітку психолого-педагогічну підтримку, надавати позитивний вплив на наявні особистісні деформації, що сприятиме отриманню позитивного досвіду і формуванню соціально-позитивних стереотипів поведінки. Потенціалом для цього має стати активність самого підлітка.

Список використаних джерел

1. Алексеенко Т.Ф. Мотивация социальной поведінки та механізми її формування. / Т.Ф. Алексеенко. – «Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді»: Збірник наукових праць, випуск 14, книга I, м. Київ – С. 13-22.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. / Е. Ильин. – Санкт-Петербург: Питер, 2011. – 512 с., ил. – Серия «Мастера психологии». – ISBN 978-5-4237-0143-7, 978-5-459-00574-5. – УДК 159.947(075).
4. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 608 с. – ISBN 5-89357-151-7. – УДК 159.9.
5. Міллер А.І. Протиправна поведінка неповнолітніх: Генеза і рання профілактика. – Київ : Наукова думка. 1985. - С. 159., с. 50

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Alyeksyeyenko T.F. Motyvatsiya sotsial'noyi povedinky ta mekhanizmy yiyi formuvannya. / T.F. Alyeksyeyenko. – «Teoretyko-metodychni problemy vykhovannya ditey ta uchnivs'koyi molodi»: Zbirnyk naukovykh prats', vypusk 14, knyha I, m. Kyiv – S. 13-22
2. Vilyunas V.K. Psikhologicheskiye mekhanizmy motivatsii cheloveka / V.K. Vilyunas. – M: Izd-vo Mosk. un-ta, 1990. – 288 s.
3. Il'in Ye.P. Motivatsiya i motivy. / Ye. Il'in. – Sankt-Peterburg: Piter, 2011. – 512 s., il. – Seriya «Mastera psikhologii». – ISBN 978-5-4237-0143-7, 978-5-459-00574-5. – UDK 159.947(075).
4. Nyutten ZH. Motivatsiya, deystviye i perspektiva budushchego / Pod red. D.A. Leont'yeva. – M.: Smysl, 2004. – 608 s. – ISBN 5-89357-151-7. – UDK 159.9.
5. Míller A.Í. Protipravna povedínka nepovnolítíkh: Ĝeneza í rannya profilaktika. - Kiív: Naukova dumka. 1985. - S. 159., s. 50

Filonenko, L.A. Motives of asocial behaviour of deviant adolescents. The article discusses adaptation of adolescents to the modern socio-cultural environment. In particular, it states that behaviour of adolescents, deviating from social norms or having signs of deviance, requires an integrated approach taking into account psychological, social and personal factors.

The general scientific approaches to personal motivational sphere description are described. A number of behavioural stereotypical reactions characteristic for adolescents with asocial behaviour are analyzed.

The peculiarities of deviant adolescents' motives, provoking them to the asocial behaviour, are revealed. They include, in particular, the desires to receive support, approval, positive emotional experiences and to avoid condemnation, expressed anger, physical punishment, threats, especially from an important group; overstated claims to adolescents' behaviour, excessive restrictions or over-protection, disrespect for adolescents' interests from adults and their environment; restriction or lack of interpersonal communications in the relevant environment (family, school, etc.).

The necessity to have the stage of resocialization for deviant adolescents, as well as the conditions of its effectiveness are substantiated.

Key words: *deviant adolescents, motives, social disadaptation, asocial behaviour, re-socialization.*

Відомості про автора

Філоненко Людмила Анатоліївна, старший науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Filonenko, Lyudmila Anatolievna, senior researche of the Laboratory of Psychology of Socially Maladapted Adolescents, Kostiuk Institute of Psychology of NAPS Ukraine, Kyiv

E-mail: filonenkal@gmail.com